

Давиденко С. В.,

*аспірант Національної юридичної академії
України імені Ярослава Мудрого*

ПОТЕРПІЛИЙ ЯК СУБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОКАЗУВАННЯ

Конституція України проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції). Для кримінально-процесуального законодавства це означає, що воно має бути зорієнтоване на можливість здійснення учасниками судочинства процесуальних прав під час його відправлення. Права та свободи людини і громадянина захищаються судом (ст. 55 Конституції).

В умовах проведення сучасної судово-правової реформи в Україні й у зв'язку з прийняттям нового Кримінально-процесуального кодексу особливої актуальності набувають питання розширення прав і зміцнення правового статусу постраждалої особи, вдосконалення механізму реалізації потерпілими своїх прав, створення гарантій прав людини в кримінальному судочинстві. Із цього випливає, що кримінально-процесуальне законодавство має забезпечити не тільки дотримання прав потерпілого на відшкодування матеріальної й компенсацію моральної шкоди, а і його активність під час досудового й судового слідства по встановленню обставин, що входять у предмет доказування в кримінальній справі.

Особливості процесуального положення потерпілого в кримінальному судочинстві були предметом дослідження С.А. Альберта, В.П. Бож'єва, І.М. Гальперіна, М.І. Гошовського, К.Ф. Гуценко, В.А. Дубрівного, Л.Д. Кокорева, О.П. Кучинської, В.З. Лукашевича, М.М. Міхесенка, Я.О. Мотовіловкера, В.Т. Нора, І.І. Потеружі, В.Н. Савінова, В.М. Савицького, М.С. Строговича, В.С. Шадріна, В.Є. Юрченко та інших вчених. Але майже всі роботи були виконані ще до прийняття Конституції України, ратифікації низки міжнародних договорів у галузі прав людини та до внесення змін у КПК України.

Відаючи належне значущості вже проведених наукових досліджень, необхідно все ж визнати, що проблема удосконалення участі потерпілого (його представника) в доказуванні ще повною мірою не вирішена (про це свідчать суперечливі судження з приводу процесуального положення потерпілого в кримінальному судочинстві), а тому потребує подальшого дослідження, що на сучасному етапі набуває особливого теоретичного та практичного значення.

Слід зазначити, що обсяг наданих законом особі, яка постраждала від злочину, прав у чинному кримінально-процесуальному законодавстві є явно недостатнім. Потерпілий позбавлений права та можливості активно брати участь на всіх етапах провадження по справі і впливати на процес розслідування та вирішення кримінальної справи, вже починаючи зі стадії її порушення.

Відповідно до ст. 97 КПК прокурор, слідчий, орган дізнання зобов'язані приймати всі заяви і повідомлення про вчинені або підготовлювані злочини. При цьому на компетентні органи не покладено обов'язок повідомити про позитивне вирішення заяви, що перешкоджає своєчасному одержанню особою статусу потерпілого, а також певною мірою порушує вимогу Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочину і зловживання владою (п. 6-а) про необхідність інформувати жертву про її роль та обсяг повноважень у процесі. "Бідність" процесуальних засобів, які є в розпорядженні потерпілого для відстоювання своїх інтересів у

процесі дослідчої перевірки, зумовлена невизначенністю, неконкретністю його правового становища на цьому етапі кримінального процесу.

Існує в юридичній літературі точка зору, згідно з якою для того, щоб реалізувати активну позицію в початковій стадії кримінального процесу, необхідно надати особі, яка подає заяву про заподіяння їй суспільно небезпечним діянням моральної, фізичної або майнової шкоди, про замах на вчинення такого діяння або про його готування, такі процесуальні права: право оскаржити необґрунтовану відмову в прийомі і реєстрації заяви; право знати про факт реєстрації поданої заяви (реалізація цього права повинна забезпечуватися покладанням на компетентні органи, особу обов'язку видати документ встановленої форми про реєстрацію прийнятої заяви із зазначенням особи, яка її прийняла, дати і часу реєстрації, часу, коли має бути прийняте рішення по ній, її реєстраційний номер); право подавати відомості на підтвердження та обґрунтування своєї заяви (при цьому з'являється обов'язок відповідного органу, особи прийняти предмет, документ, склавши відповідний протокол, або прийняти мотивоване рішення про відмову в цьому); право заявляти клопотання про доповнення матеріалів перевірки заяви; право одержувати від відповідного органу, особи інформацію про хід розгляду заяви; право знати про прийняте по заяві рішення як при відмові, так і при порушенні кримінальної справи, направленні заяви (повідомлення) за належністю (компетентні особи повинні негайно повідомити про прийняте рішення (ознайомити з ним) і роз'яснити громадянину право та порядок його оскарження); право знайомитися з матеріалами, які стали підставою для прийняття рішення про відмову в порушенні кримінальної справи¹. Запропоновані права (частина з них вже відображена в проекті КПК) з механізмом їх реалізації повинні роз'яснюватися під час прийому і реєстрації заяви, про що повинна робитися відмітка на документі, який підтверджує факт реєстрації.

При цьому відбувається більш чітке формування статусу жертви на початковому етапі кримінально-процесуальної діяльності. У КПК РФ передбачено, що відмова в прийнятті повідомлення про злочин може бути оскаржена прокурором або в суд (ст. 124, 125, 144 КПК РФ). При цьому визначено термін розгляду повідомлень про злочин – не пізніше трьох діб із дня їх надходження. У вказаних в законі випадках цей термін може бути продовжено до десяти діб (що є найбільш оптимальним на відміну від Проекту КПК України).

Розширення прав потерпілого потребує надання цій особі права ініціювати невідкладні процесуальні дії (та знайомитися з документами про виконання цих дій, оскаржувати неналежне їх виконання) ще під час десятиденної перевірки заяви чи повідомлення (дії з забезпечення майбутнього цивільного позову або інші дії, спрямовані на збирання та закріплення доказів з метою відшкодування шкоди, завданої злочином². Крім цього, за Проектом КПК одним з суб'єктів кримінального переслідування є також особа, яка звернулася із заявою про порушення кримінальної справи. А новою стадією кримінального переслідування є стадія попередньої перевірки заяв, повідомлень та іншої інформації про злочини. Таким чином, у вказаних осіб з'являється реальна можливість впливати на хід та результати справи з самого початку провадження.

Особа, яка зазнала шкоди від злочину, залишається процесуально безправною не тільки до порушення справи, а й до винесення постанови чи ухвали про визнання її потерпілим. Тому рішення про визнання особи потерпілим необхідно приймати одночасно з рішенням про

¹ Гурджі Ю. О. Проблеми правового становища жертви злочину в кримінальному судочинстві // Вісник Верховного Суду України. – 1999. – № 4. – С. 42-45.

² Нор В. Т. Защита имущественных прав в уголовном судопроизводстве. – К., 1989. – 276 с.

порушення кримінальної справи, в одному процесуальному акті³, якщо відома на цей час особа потерпілого і в цій постанові є дані про завдану особі шкоду будь-якого виду. В разі ж відмови в порушенні кримінальної справи приймається рішення про визнання такої особи потерпілою, яке формулюється в резолютивній частині постанови про відмову в порушенні кримінальної справи. Це дозволяє розширити права потерпілих на цьому етапі провадження з метою своєчасного забезпечення їх права на доступ до правосуддя та відновлення порушених злочинном прав та законних інтересів.

Враховуючи зміни, що були внесені в чинне кримінально-процесуальне законодавство, необхідно дослідити форми участі потерпілого в доказуванні під час досудового слідства. Однією з таких форм є участь потерпілого (його представника) в слідчих діях.

Провадження слідчих дій може істотно обмежити конституційні права та законні інтереси громадян, тому слід зазначити наступне. Згідно зі ст. 48 КПК захисник має право бути присутнім при виконанні слідчих дій, виконуваних з участю підозрюваного, обвинуваченого або за клопотанням останніх чи клопотанням самого захисника, а при виконанні інших слідчих дій – з дозволу дізнавача, слідчого. Аналогічні права слід надати й представнику потерпілого, втілюючи принцип змагальності на досудовому слідстві. Тобто потерпілий повинен мати право брати участь в слідчих діях, які проведені за його вимогою, вимогою його представника; в інших слідчих діях – з дозволу слідчого. Вимога про проведення слідчої дії повинна бути обов'язковою для слідчого, який повинен повідомити потерпілого, його представника про час і місце її виконання. У зв'язку з цим актуальним стає питання про те, чи слід ознайомлювати потерпілого (його представника) з постановами про проведення слідчих дій. Вважаю, що слідчий обов'язково повинен ознайомлювати потерпілого (його представника) з такими постановами в тому випадку, якщо слідчі дії провадяться за клопотанням потерпілого або його представника.

В кримінально-процесуальному законодавстві повинен бути визначений порядок реалізації процесуальних норм з таких важливих аспектів права на судовий захист як право сторін на оскарження дій слідчого та прокурора в період досудового слідства; право на ознайомлення з документами та матеріалами, що безпосередньо торкаються прав та свобод громадянина⁴.

Особливої значущості набуває обов'язок слідчого негайно повідомити потерпілого та його представника про зупинення кримінальної справи, щоб потерпілий мав реальну можливість реалізувати своє право на своєчасне оскарження такого рішення.

У зв'язку з цим більш прийнятним є порядок, зафіксований в КПК РФ, відповідно до якого після винесення постанови про зупинення досудового слідства слідчий надсилає повідомлення про це потерпілому, цивільному позивачу та їх представникам, роз'яснюється їх право та порядок оскарження цього рішення. А поновлюючи досудове слідство слідчий повинен повідомити про це потерпілого, цивільного позивача, їх представників та інших учасників кримінального судочинства (ст. 211 КПК РФ).

У кримінальному процесі в досудовій стадії можуть бути оскаржені: процесуальні рішення та процесуальні дії органів дізнання (ч. 4 ст. 110 КПК), процесуальні дії слідчого (ч. 6 ст. 234 КПК), процесуальні дії прокурора (ч. 3 ст. 236 КПК), їх процесуальна бездіяльність, які пов'язані

³ Юношев С. Укрепление правового статуса потерпевшего и его представителя // Российская юстиция. – 1998. – № 11. – С. 21-22.

⁴ Малярченко В. Т. Про оскарження дій (бездіяльності) та процесуальних рішень органів дізнання, слідчого і прокурора // Вісник Верховного Суду України. – 2001. – № 6. – С. 50-53; Малярченко В. Ознайомлення учасників процесу з матеріалами кримінальної справи // Право України. – 2002. – № 4. – С. 47-53.

з істотним обмеженням конституційних прав та свобод громадян⁵. У потерпілого є реальні можливості впливати на ситуацію в стадії досудового слідства: право оскаржити в суд постанову про закриття справи, про відмову в порушенні кримінальної справи тощо.

Відкладення перевірки законності та обґрунтованості деяких рішень, дій чи бездіяльності органів дізнання, слідчого, прокурора до попереднього розгляду справи судом чи до розгляду її по суті в окремих випадках може завдати шкоду, яку потім неможливо буде відшкодувати. В таких випадках судовий контроль аж на стадії розгляду справи не може вважатися ефективним засобом відновлення та надійного захисту порушених прав і свобод людини. Тому зацікавленим особам повинна бути забезпечена можливість звернення в суд ще під час розслідування справи і в інших випадках, окрім тих, що передбачені законом. Тобто розгляд скарг в окремому провадженні не має бути вичерпним, оскільки законом залишається без уваги таке важливе для потерпілого процесуальне рішення, як зупинення досудового слідства. Слід погодитися із В. Т. Маляренком, що суд у таких випадках має розглянути скаргу, застосувавши аналогію закону, зокрема за правилами, передбаченими ст. 236⁶ КПК, якою врегульовано порядок розгляду скарг на постанову про закриття справи⁶.

Надійний захист учасниками процесу своїх прав і законних інтересів неможливий без знання кримінальної справи.

Ознайомлення учасників процесу з матеріалами справи ґрунтується на конституційній нормі про те, що кожний громадянин має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не становлять державної або іншої захищеної законом таємниці (ст. 32 Конституції України). У КПК України не передбачена можливість і процедура ознайомлення зацікавлених осіб з матеріалами справи при відмові в порушенні кримінальної справи, при зупиненні провадження по ній. Існують проблеми з ознайомленням з матеріалами справи при її закритті з реабілітуючих підстав; звільненні обвинуваченого від відповідальності у випадках, передбачених статтями 7, 7¹, 7², 7³, 8, 10, 11¹ КПК, в яких не складається обвинувальний висновок. Тому при заявленні відповідними особами клопотань про ознайомлення з матеріалами справи органи дізнання, слідчий, прокурор, суд та суддя повинні надавати їм таку можливість. За аналогією ознайомлення в цих ситуаціях має відбуватися відповідно до процедури, передбаченої ст. 217, 218 КПК⁷.

Бажано було б також з'ясувати позицію (ст. 12 КПК) потерпілого в усіх випадках закриття кримінальної справи за не реабілітуючими та реабілітуючими підставами з цього питання до того, як буде прийняте остаточне рішення.

Важлива роль в реалізації прав потерпілого належить його представнику. На підставі ст. 129 Конституції України, яка закріплює принцип змагальності та рівності сторін у процесі, з'являється необхідність законодавчо розширити права та можливості представника потерпілого щодо збирання доказів, надавши йому таку ж сукупність прав, що й у захисника обвинуваченого (ст. 48 КПК та ст. 6 Закону України "Про адвокатуру").

Слід звернути увагу на доцільність надання такого права потерпілому, як право брати участь у судовому засіданні, в якому вирішується питання про обрання запобіжного заходу у

⁵ Маляренко В. Т. Про оскарження дій (бездіяльності) та процесуальних рішень органів дізнання, слідчого і прокурора // Вісник Верховного Суду України. – 2001. – № 6. – С. 50-53.

⁶ Маляренко В. Т. Про оскарження дій (бездіяльності) та процесуальних рішень органів дізнання, слідчого і прокурора // Вісник Верховного Суду України. – 2001. – № 6. – С. 50-53.

⁷ Маляренко В. Ознайомлення учасників процесу з матеріалами кримінальної справи // Право України. – 2002. – № 4. – С. 47-53.

вигляді взяття під варту, з метою доказування факту реальності загрози його життю, здоров'ю тощо, яка надходить від підозрюваного, обвинуваченого; а також право оскаржувати постанову судді про відмову в обранні запобіжного заходу у вигляді взяття під варту. У зв'язку з цим потерпілий повинен також мати право на отримання копій рішень слідчого, прокурора, судді про застосування (відміну або зміну) будь-якого з перелічених в законі запобіжних заходів.

Змінами до КПК, внесеними у 2001 р., розширено права потерпілого під час судового розгляду кримінальної справи. Зокрема, потерпілий може брати участь у судових дебатах у всіх без винятку кримінальних справах, а також особисто (або через свого представника) підтримувати обвинувачення не лише у справах, передбачених ч. 1 ст. 27 КПК, а й у випадках відмови прокурора від обвинувачення (ст. 267 КПК), у разі зміни останнього в бік або застосування кримінального закону, що передбачає відповідальність за менш тяжкий злочин, або зменшення обсягу обвинувачення (ч. 4 ст. 277 КПК). Згідно з положенням про те, що конституційні принципи змагальності та рівності сторін діють на всіх стадіях кримінального судочинства (а не тільки на стадії судового розгляду), виникає цілком справедливе питання, чому ж не надати аналогічні права потерпілому на стадії досудового слідства.

Велике значення в забезпеченні реалізації прав потерпілого на участь в доказуванні має надання вказаному учаснику процесу права на отримання копії постанови про притягнення особи як обвинуваченого. Так як потерпілий визнається таким по конкретному злочину, то в нього повинно бути право на подання відповідних клопотань щодо власного викладення фактів самого злочину, які інкримінуються обвинуваченому, кваліфікації злочину, а також кримінально-значущих ознак суб'єкта злочинного діяння. При зміні обвинувачення слідчий повинен ознайомити потерпілого з відповідною постановою. Потерпілому ж згідно з цим необхідно надати право наполягати на правильності попереднього обвинувачення, чим і розширити його права доказувати (звісно, за допомогою слідчого) ті фактичні обставини, які, на його думку, повинні бути встановлені та мають значення для правильного вирішення справи та входять до предмета доказування у цій кримінальній справі; та право на отримання копій рішень, що виносяться при цьому прокурором, слідчим (постанови про перекваліфікацію діяння, обвинувального висновку). При цьому потерпілий може заявляти клопотання про проведення відповідних слідчих та інших процесуальних дій, які повинні бути обов'язково розглянуті слідчим. Згідно з чинним законодавством, якщо в клопотанні йдеться про встановлення обставин, які мають значення для справи, то клопотання повинно підлягати задоволенню. У клопотанні потерпілий має висловити свою позицію щодо тих чи інших обставин, які підлягають доказуванню по справі, і вказати, чому він не поділяє думку слідчого.

Необхідно також торкнутися проблемних питань участі потерпілого при призначенні та проведенні судових експертиз. Доводиться констатувати, що потерпілий та обвинувачений не в рівних можливостях можуть використовувати науковий потенціал з метою відстоювання та захисту своїх інтересів та прав. Широкі права в цих випадках надаються обвинуваченому. Вони детально регламентовані в ст. 197 КПК. Нічого подібного по відношенню до потерпілого закон не передбачає, що не збігається з принципом змагальності та рівності сторін. Так, в проєкті КПК України істотно розширені права потерпілого та його представника при призначенні та проведенні судової експертизи. До них належать права: заявити відвід судовому експерту; просити про призначення судового експерта з числа вказаних ними осіб; просити про постановку перед судовою експертизою додаткових питань; давати пояснення судовому експерту; подавати додаткові документи і матеріали; знайомитися з матеріалами судової експертизи після її завершення; заявляти клопотання про призначення додаткової або повторної судової експертизи; бути присутніми при проведенні судовим експертом окремих досліджень і давати пояснення. Слідчий

повинен ознайомити вказаних осіб з постановою про призначення судової експертизи та роз'яснити їм права, передбачені цією статтею, про що складається протокол.

Найбільш повно права потерпілого як учасника кримінального процесу на стороні обвинувачення з доказування обставин, що входять в предмет доказування по конкретній кримінальній справі, можуть бути реалізовані тільки на підставі змагального судочинства та рівності прав сторін з самого початку провадження по справі.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою кримінального процесу
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
(протокол № 12 від 1 липня 2004 року)*

*Гриненко С.О.,
аспірант Національної академії
Служби безпеки України*

ОКРЕМЕ ДОРУЧЕННЯ СЛІДЧОГО І ПРИНЦИП БЕЗПОСЕРЕДНОСТІ У ДОСУДОВОМУ СЛІДСТВІ

Важливою гарантією отримання повного, неперекрученого знання в ході провадження у кримінальній справі виступає принцип безпосередності, нормативний зміст якого слід розглядати як сукупність чотирьох вихідних положень, відповідно до яких дізнавач, слідчий, прокурор і суд зобов'язані: 1) особисто досліджувати (сприймати, перевіряти, оцінювати) докази; 2) ґрунтувати свої рішення на доказах, досліджених особисто; 3) використовувати первинні докази, крім випадків, коли отримати останні неможливо; 4) забезпечувати можливість безпосередньої участі учасників кримінально-процесуальної діяльності у проведенні процесуальних дій і ознайомлення їх з матеріалами кримінальної справи у випадках і межах, передбачених законом. Інститут слідчих доручень, будучи одним з випадків правомірного обмеження принципу безпосередності, не заперечує взагалі його реалізацію на досудовому слідстві¹, але неналежна законодавча регламентація цього інституту саме з точки зору положень вказаного принципу є плідним ґрунтом для виникнення непорозумінь і утруднень у процесі збирання, перевірки і оцінки доказів.

Окремі питання з підготовки, направлення та виконання доручень слідчого висвітлювались у роботах Ю.Н. Бслозьорова В.В. Вапнярчука, А.П. Гуляєва І.М. Гуткіна, Т.В. Каткової, О.М. Ларіна, І.І. Мартіновича, О.І. Михайлова, М.С. Строговича, А.А. Чувільова, В.Є. Чугунова та інших вчених. Та, незважаючи на це, ціла низка проблем, пов'язаних з необхідністю забезпечення послідовної реалізації фундаментальних засад кримінального процесу, зокрема принципу безпосередності, залишається невирішеною і потребує розв'язання.

Розробити пропозиції щодо удосконалення порядку направлення і виконання доручень слідчого, а також використання отриманих цим шляхом матеріалів у процесі доказування, які б відповідали вимогам принципу безпосередності.

¹ Шундиків В.Д. Принцип непосредственности при расследовании и рассмотрении уголовного дела. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1974. – С. 92